

Олга И. РАКОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 15. 12. 2023.
Прихваћен: 29. 2. 2024.

ПРАВОПИСНЕ ОДЛИКЕ ПРВОГ ПИСАРА ПАНТЕЛЕЈМОНОВОГ АПОСТОЛА No 6

У раду се испитује бележење гласовних вредности [ja] и [je], означавање палаталности гласова [lj] и [nj], употреба *ћерва* и присуство грчких слова. Циљ рада је да се стекне прецизнији увид у заступљеност оних граfiјско-ортографских црта које се обично наводе као обједињујуће за српскословенске рукописе са подручја средњовековних Босне и Хума, односно да се представи у којој мери су код првог писара Пантелејмоновог апостола присутне црте из старијих правописних традиција, с једне стране, а колики је удео решења типичних за млађи, рашки правопис, с друге стране. Анализом правописних особености прве половине Пантелејмоновог апостола покушаћемо да се приближимо одређивању покрла његовог предлошка, као и прецизнијем одређењу времена његовог настанка.

Кључне речи: Пантелејмонов апостол No 6, писар Радоје, правописне школе, српскословенски језик, западносрпска рукописна скупина, средњовековни Босна и Хум.

1. Увод

1.1. О Пантелејмоновом апостолу No 6

Пантелејмонов апостол No 6 припада западносрпској рукописној скупини са подручја средњовековних Босне и Хума. Његов настанак, будући да колофон није сачуван (а можда га није ни било), оквирно се смешта у 14. век, а код појединих аутора и прецизније – у његову другу половину.¹ Писан је на пергаменту и састоји се од 162 листа, од којих је последњих 30 прилично оштећено. Данас се чува у Пантелејмоновом манастиру, под сигнатуром бр. 6.

О основним кодиколошким и палеографским особинама овог рукописа дознајемо из монографија П. С. Лаврова (1914: 244–247), А. Н. Тахијаоса

* olga.fil.bgd@gmail.com

¹ У постојећим прегледима за временску локализацију Пантелејмоновог апостола обично се наводи само 14. век (в. нпр. Куна 2008: 147; Тахијаос 2012: 30; Турилов/Мошкова 2016: 64), док га В. Савић (2019а: 252; 2019б: 52) прецизније смешта у другу половину 14. века.

(2012: 30–32), А. А. Турилова и Л. В. Мошкове (2016: 64), док темељно истраживање његовог језика и правописа до данас није спроведено.²

1.2. Правопис српскословенских рукописа из средњовековних Босне и Хума

Правопис црквених кодекса насталих у периоду од 13. до 15. века на подручју средњовековних Босне и Хума у литератури је обично окарактерисан као *архаичан* и *конзервативан*.³ Ови рукописи, наиме, препознатљиви су по граfiјско-ортографским цртама карактеристичним за прву самосталну фазу српскословенске писмености, коју М. Пешикан (1985: 45) назива „глагољско-ћирилском”, док је у рашким споменицима истог периода заступљен новији, млађи правопис, везан пре свега за правописну реформу светог Саве након његовог доласка са Свете Горе.

Старији, „глагољско-ћирилски” правопис, који се на тлу немањићке државе одржао до почетка 13. века, у западносрпским рукописима огледа се првенствено у одсуству лигатура (типичних за рашки правопис), тј. записивању гласовних вредности [ja] и [je] помоћу знакова ѓ и е те бележењу гласовних група [lja], [lje], [nja], [nje] без посебне ознаке палаталности (као лѣ/ла, ле, нѣ/на, не). У граfiјско-ортографском погледу већину ових рукописа обједињује још, како се обично наводи (уп. нпр. Самарцић 2013: 235; Јерковић 1975: 87; Куна 2008: 67–68; Кардаш 2020: 105), и употреба слова *ћерв* у вредности [ǣ] и [ǣ̇], као и изостанак грчких слова (изузев омеге). Међутим, како је још пре скоро пола столећа истакла В. Јерковић (1975: 53), стање у рукописима са средњовековног босанског терена по питању наведених особина није пак тако уједначено, те у којој се мери у датим рукописима чува „овај архаичан, у осталим нашим крајевима ћирилске писмености тада превазиђени правопис” могу показати тек њихова засебна испитивања.

1.3. Предмет и циљ истраживања

Предмет наше анализе биће одабране правописне одлике прве половине Пантелејмоновог апостола (до 81^v, 14), коју је исписао његов први и једини потписани писар Радоје. У раду ћемо испитати заступљеност оних граfiјско-ортографских црта које се у литератури обично издвајају као заједничке за споменике западносрпске рукописне скупине, желећи да стекнемо прецизнији увид у то колико су у првој половини Пантелејмоновог апостола заступљена правописна решења наслеђена из глагољске праматице и најста-

² На ту тему могу се издвојити само два прилога Х. Куне – у првом су представљене упадљиве правописне и језичке особености овог рукописа (Куна 1988), док је други посвећен граfiјској и гласовној вредности јата (Куна 1996). Сумаран приказ кодиколошких, палеографских, ортографских и језичких одлика Пантелејмоновог апостола дат је и у Куна 2008: 146–150.

³ У западносрпским рукописима се, како истиче Ј. Грковић Мејџор (2012: 23), „конзервирало стање писмености из времена настанка Мирослављевог јеванђеља и Оснивачке повеље манастира Хиландара”.

рије самосталне фазе српске писмености, с једне стране, а у којој мери су присутни елементи новијег, рашког правописа, с друге стране. Детаљном анализом правописних одлика овог рукописа, уз резултате постојећих и предстојећих палеографских и језичких испитивања,⁴ покушаћемо да се приближимо прецизнијем датирању овог споменика, као и осветљавању порекла његовог предлошка.

Анализу ћемо вршити према дигитализованим снимцима микрофилма *Пантелејмон*.⁵ Разматране граfiјско-ортографске црте илустроваћемо примерима, с тим што ће, због ограничености простора, за поједине одлике бити наведен само један њихов део, док ће приликом статистичке обраде појединих правописних решења бити укључени у целисти.⁶

2. Граfiјско-ортографске одлике писара Радоја

2.1. Писање гласовних група [ja] и [je]

Гласовне групе [ja] и [je] у првој половини Пантелејмоновог апостола, поред тога што се записују на начин уобичајен за рукописе западносрпске скупине – као ѓ и ѣ, упадљиво често се бележе и помоћу лигатура ѓ и ѣ. Оне се, додуше спорадично, срећу и у неким другим споменицима западносрпске рукописне скупине (уп. нпр. Грицкат 1961–1962: 257; Јерковић 1975: 52–53, 56–57; Куна 1986: 15; Кардаш 2020: 107, 212),⁷ при чему је лигатура ѣ далеко заступљенија од лигатуре ѓ. Њихово повремено појављивање представља одступање од типичних правописних црта српскословенских рукописа из средњовековних Босне и Хума, што се углавном тумачи утицајем предлошка пореклом из Рашке. Међутим, будући да су лигатуре претежно присутне у млађим рукописима – насталим током друге половине 14. века и касније, тј. по приспећу логотета Владоја из Рашке у Тврткову дворску канцеларију – не треба занемарити ни могућност да је на њихову учесталију употребу могло

⁴О основним палеографским одликама прве половине Пантелејмоновог апостола говорили смо на научном скупу *Српски средњовековни споменици из Босне и Хума. Проучавање Чајничког јеванђеља*, одржаном 6–8. октобра 2023. године у Источном Сарајеву, док ћемо језичку анализу овог споменика спровести у нашој докторској дисертацији *Језик Пантелејмоновог апостола No. 6*, пријављеној 2022. године на Филолошком факултету у Београду.

⁵Микрофилм *Пантелејмон 6* је позајмљен из Руске државне библиотеке ангажовањем проф. В. Савића и академика А. А. Турилова, којима се и овом приликом захваљујемо.

⁶Примери ће бити наведени у складу са следећим начелима: вертикални диграм за глас [u] преносићемо лигатуром љ; непотпуне реализације *јерија*, типа *слашавш*, наводићемо у целовитој диграмској форми (као љ); наредна слова задржавају се у експоненту; скраћено написане речи преносе се рашчитано (ако је скраћивање било означено титлом, изостављени део се доноси у облику заградама – ( ), а ако је било означено само наредним словом, изостављени део се доноси у угластим заградама – [ ]); реконструкције се стављају у стреласте заграде – < >; сувишна слова или делови речи издвајају се у косим заградама – / /; на то да су у речи испрметана слова указаћемо узвичником – (!).

⁷Нарочита заступљеност лигатуре ѓ и ѣ примећена је код другог писара Чајничког јеванђеља (Јерковић 1975: 52, 53, 58).

утицати и продирање рашког брзописа у западне српске крајеве (уп. Станишић 2015: 107; Станишић 2016: 146).

2.1.1. Гласовну групу [ja] у иницијалној и поствокалској позицији писар Радоје записује на три начина: помоћу ѓ, а и ја. Словом а група [ja] забележена је свега 24 пута, и то само после вокала: 5 пута у средини речи (уп. *благодѣани* Дап 4.9, *расѣаше* Дап 8.1, *аснанинѣ* Дап 20.4, *бѣахуѣ* Дап 20.8, *оуѣани* IПг 3.3) и 19 пута на крају речи (уп. *уѣтврѣнога* Дап 10.12, *добра* Дап 27.8, *блѣдана* Јак 2.25, *велнка* 2Пг 1.4, *хгодана* IЈн 3.20), што је 2.34% од укупних реализација ове гласовне групе. У осталим случајевима гласовна вредност [ja] записана је помоћу ѓ (47.66%) или ја (50.00%), с тим што се јат чешће јавља од лигатуре ја у иницијалној позицији (уп. *ѣвн* Дап 7.2, *ѣстн* Дап 11.3, *ѣростн* Дап 19.28, *ѣдринѣ* Дап 27.17, *ѣзвю* IПг 2.24 итд. // *јавнтѣ* IПг 4.18, *јавн* IЈн 3.2, *јавленна* Рим 2.5, *јадѣ* Рим 3.13, *јаден* Рим 14.3 итд.) и у поствокалској позицији у средини речи (*боѣхѣ* Дап 5.26, *покаѣнне* Дап 5.31, *прѣстаѣхѣ* Дап 5.42, *сиѣѣтъ* IЈн 2.8, *непрѣѣзнѣ* IЈн 2.14 итд. // *вѣздаѣахѣ* Дап 4.33, *вѣпниахѣ* Дап 22.24, *прѣѣахѣвѣше* Дап 27.5, *покаѣнне* 2Пг 3.9, *коѣзѣнн* Јд 9 итд.), док је на крају речи у тој вредности заступљенија лигатура ја (*хѣѣшениѣ* Дап 4.36, *написаниѣ* Дап 5.37, *знамениѣ* Дап 6.8, *братиѣ* Дап 7.2, *велнѣ* Дап 19.28 итд. // *ниѣниѣ* Дап 4.32, *велна* Дап 4.33, *ананиѣ* Дап 5.1, *велнкаѣ* Дап 8.10, *б(о)жѣна* Дап 8.37 итд.).

[ja]	ѓ	а	ја
почетак речи	53.08% (311×)	0% (0×)	46.93% (275×)
средина речи	50.00 (77×)	3.25 (5×)	46.75 (72×)
крај речи	35.21% (100×)	6.69% (19×)	58.10% (165×)
укупно	47.66% (488×)	2.34% (24×)	50.00% (512×)

2.1.2. С податком да је лигатура к је у кодексима западносрпске рукописне скупионе заступљенија од лигатуре ја у сагласју је и прва половина Пантелејмоновог апостола, где је гласовна вредност [je] у свега 3% случајева записана као е: у иницијалној позицији 16 пута (уп. *вѣѣомѣ* Дап 6.1, *еже* Дап 5.21, *е* Дап 7.16, *ѣнноѣ* Дап 27.34, *его* Рим 9.18 итд.), 15 пута у поствокалској позицији у средини речи (уп. *своѣю* Дап 5.1, *подоѣаѣѣ* Дап 5.29, *корѣннеѣ* Дап 8.11, *даѣѣ* Јак 5.6, *поѣѣлетѣ* Рим 8.33 итд.) и 35 пута на крају речи (уп. *ѣжне* Дап 8.12, *б(о)жне* Дап 8.14, *внѣѣне* Дап 10.17, *ѣбне* Дап 16.10, *прѣѣе* Рим 3.2 итд.). У свим осталим случајевима (око 97%) ова гласовна група забележена је помоћу лигатуре к (уп. *ѣѣѣ* Дап 7.5, *ѣѣѣ* Дап 10.23, *ѣѣѣ* Дап 21.13, *ѣѣѣѣ* IЈн 3.18 итд.; *своѣѣ* Дап 5.5, *воѣѣѣѣ* Дап 23.26, *строѣѣннеѣѣ* Дап 24.3, *прѣѣѣѣ* Јак 2.12 итд.; *ниѣѣѣѣ* Дап 4.32, *тѣѣѣ* Дап 9.14, *ѣѣѣѣ* Дап 18.10, *ѣѣѣѣѣ* IПг 2.5 итд.), као што је уобичајено за рукописе писане рашким правописом.

[jε]	ε	јε
почетак речи	1.76% (16×)	98.24% (891×)
средина речи	2.36% (15×)	97.64% (620×)
крај речи	5.49% (35×)	94.51% (602×)
укупно	3.03% (66×)	96.97% (2113×)

2.2. Писање гласовних група [lja], [nja], [lje], [nje], [lju], [nju]

Како у цсл. текстовима из средњовековне Босне доминира правопис „са српском дисјотацијом, уз задржавање понекога старијега решења из прама-тица, па чак и ограничено усвајање јотованих лигатура” (Савић 2016: 332), означавање палаталности гласова [lj] и [nj] у овим рукописима среће се само по изузетку. Такво стање се у извесној мери огледа и у Пантелејмоновом апостоу, при чему је, како истиче Х. Куна (2008: 68), записивање гласовних група [lja] и [nja] помоћу јата у овом споменнику више заступљено него у другим рукописима ове скупине.

2.2.1. Гласовне групе [lja] и [nja] у првој половини Пантелејмоновог апостола пишу се тројако: 1) као лѣ и нѣ, према правописном решењу наслеђеном из најстарије глагољске традиције; 2) затим као ла и на, што представља једну од правописних одлика српскословенских рукописа 12. века;⁸ 3) и помоћу лигатура – као лја и на, што је типична црта рашког правописа.

2.2.1.1. Писање гласовне вредности [lja] као лја у обрађеној грађи забележено је свега 20 пута (уп. крѣплаше Дап 9.22, ридманнѣ Дап 22.27, корабла Дап 27.22, вола Пг 3.17, пристављаете Рим 6.13 итд.), што је свега 18.87% од укупног броја њених реализација. Док су сви остали примери забележени или уз примену дисјотације (уп. зѣмла Дап 7.33, вола Дап 21.14, ридманнна Дап 22.25, корабла Дап 27.30, ѣблактѣ Рим 1.17 итд.) или помоћу јата (уп. долѣаше Дап 15.38, ридлѣннѣ Дап 22.26, кораблѣ Дап 27.44, помышлѣю ще Јак 1.22, съставлѣють Рим 3.5 итд.), и то у приближно једнакој заступљености (43.40% : 37.74%).

лѣ	ла	лја
37.74% (40×)	43.40% (46×)	18.87% (20×)

2.2.1.2. Гласовна вредност [nja] највише је сусретана у склопу прилога *ниња* (чак 48 пута од укупно 71 реализације), у оквиру којег је најчешће бележена као на,⁹ затим као нѣ и свега два пута као лја.

⁸ Како истиче В. Савић (2016: 332), ово граfiјско упрошћавање зачело је на српском терену на прелазу из 11. у 12. век и биће карактеристично за прве две самосталне ортографске фазе српске редакције, тј. до средине 13. века, при чему се доследније очувало у западним крајевима (Ивић/Јерковић 1981: 43).

⁹ Лигатура ља иза сугласника се у Чајничком јеванђељу среће само у два случаја, и то оба пута у речи *ниња* (Јерковић 1975: 53).

	нѣ	на	на
[nja]	25.00% (12×)	4.17% (2×)	70.83% (34×)

С друге стране, однос између наведених начина бележења је другачији у остала 23 гласовна контекста, где се дата гласовна вредност најчешће бележи као на (уп. покланати се ^{Дап 7.43}, вѣзранаѡу ^{Дап 19.30}, послѣдна ^{Јн 2.18}, вѣшьна ^{Јак 3.17}, ѡгна ^{Јд 23} итд.) и готово подједнако ретко као на (уп. послѣдна ^{Пт 1.20}, плѣнаѡшь ^{Рим 7.23}, нынашьнааго ^{Рим 8.18}, нскрънааго ^{Рим 13.9}) и нѣ (уп. вѣшьнааго ^{Дап 16.17}, хѣдожнѣнше ^{Дап 17.22}, солѣнѣнн/нѣ/на ^{Дап 20.4}, нѣнѣш/ѣ/нѣ ^{Рим 11.5}).

	нѣ	на	на
[nja]	17.39% (4×)	60.87% (14×)	21.74% (5×)

Ако се узме у обзир укупан број писаних реализација гласовне групе [nja], нешто више од половине забележено је помоћу лигатуре ѡ, док су остали случајеви записани на преостала два начина (као нѣ и као на), и то у подједнакој заступљености.

	нѣ	на	на
[nja]	22.54% (16×)	22.54% (16×)	54.93% (39×)

2.2.2. Гласовне вредности [lje] и [nje] у првом делу Пантелејмоновог апостола доминантно се бележе без јотације, као ѡ односно нѣ. Записивање ових гласовних вредности лигатуром ѡ је маргинално, будући да је свега десетак примера забележено као ѡ (уп. г(аго)ѡ ^{Дап 5.27}, прѣдатеѡ ^{Дап 7.52}, свѣдѣтелеѡ ^{Дап 10.41}, вѡѡ ^{Дап 16.26} и др.) и исто толико као нѣ (уп. нѡѡ ^{Дап 7.38}, нѣ ^{Дап 19.16}, ѡнѡстѡнѡѡ ^{Дап 24.17}, нскрънѡѡ ^{Рим 13.10} и др.).

2.2.3. Лигатура ю је при записивању гласовних секвенци [lju] и [nju] код писара Радоја употребљена само у једном примеру (уп. ѡѡѡ ^{Дап 8.31}), док у свим осталим случајевима палаталност гласова [lj] и [nj] није посебно означена.¹⁰

2.3. Употреба ѡерва

Ћирилично слово *ѡерв*, које представља „маркантан, иако необавезан знак старије школе српске редакције” (Пешикан 1985: 47), од 13. века очувало се само у рукописима из западних српских крајева. У њима се, поред тога што је означавало гласовну вредност [d̥], почело јављати и у вредности [ć], и то најпре у дипломатским списима из прве четвртине 14. века (Ђорђић³ 1990: 137).

¹⁰ Лигатура ю после сугласника је у Копитаревом јеванђељу присутна само на једном месту (Кардаш 2020: 107), док је у Чајничком (Јерковић 1975: 60) и Дивошевом јеванђељу (Грицкат 1961–1962: 257), као и у Хваловом зборнику (Куна 1986: 15) сусретана чешће.

Двострука функција *ћерва* обично се наводи као значајна одлика споменика са средњовековног босанског терена, међутим, треба нагласити и то да његова употреба у тим рукописима није била нормализована, тј. да су српски гласови [ď] и [č] веома често записивани помоћу г и к, као и у истовременим споменицима са рашког подручја. Наиме, иако се ова црта наводи као обједињујућа за западносрпску рукописну скупину, у многим споменицима *ћерв* се јавља изузетно недоследно (уп. нпр. Грицкат 1961–1962: 262; Савић 2016: 317; Кардаш 2020: 111), док у неким другим (нпр. у Баталовом јеванђељу) није ни регистровано (Ђорђић ³1990: 134; Јерковић 1975: 87).¹¹

Неизразита употреба *ћерва* карактеристична је и за прву половину Пантелејмоновог апостола, где је забележено свега 5 пута. Од тога у гласовној вредности [ď] на 4 места: 3 пута у облицима именице анђелъ (уп. анл(ε)лѡ Дап^{23.8}, анл(ε)лъ Дап^{23.9}, анл(ε)лы^{2Пг 2.4}) и једном у прид. облику кѡѡпѡтѡкѡ Д⁵. Док је у гласовној вредности [č] забележено само једанпут – у записивању етника к(гѡ)пѡл(ѡн)на Дап^{7.28}, у старословенском језику изведеног од стране творбене основе додавањем словенског суфикса *-janinъ*. У наведеним примерима *ћерв* се, дакле, 4 пута нашло у страним речима на месту грч. палаталног γ, док је у последње наведеном примеру њиме записан срп. глас [č], пандан цсл. групи [št] насталој јотовањем сугл. [t].¹²

2.4. (Не)присуство грчких слова

Дубинско ослањање на глагољицу и већа дистанца према грчкој подлози (Савић 2016: 324) у најстаријој српској писмености огледају се и у изостанку ћириличких слова љ, ѡ и ѣ, какво је стање продужено у црквеним кодексима из средњовековне Босне. У њима је, као и у многим другим српскословенским рукописима, уобичајено и изостајање слова ф, као последица уплива фонетских црта из народног језика где је грч. глас [f] веома често замењиван гласом [p].

Ни писар Радоје, осим у бројној вредности, не пише слова љ, ѡ и ѣ, међутим, поред омеге, он у речима страног порекла неретко пише и ѡ и ф.

2.4.1. Писање ω

Слово *омега*, које се среће и у другим споменицима западносрпске рукописне скупине, у првој половини Пантелејмоновог апостола заступљено је у следећим контекстима:

- 1) у речима страног порекла на месту етимолошког грч. ω: уп. галл^ωнѡ Дап^{18.12}, галл^ωнѡ Дап^{18.14}, Дап^{18.17} (: грч. Γαλλίων); снѡн/ѡнѡ Дап^{11.26} (: грч. Σιών); савѡтѡ Дап^{9.29} (: грч. σαβαώθ); ѡнѡ Дап^{4.6}, ѡнѡн Дап^{10.37}, ѡнѡнѡ Дап^{19.4}, ѡнѡ(ѡ)на Дап^{15.3}, (н)ѡнѡ(ѡ)на Дап^{8.14}, (н)ѡнѡнѡво Дап^{4.13},

¹¹ У Копитаревом јеванђељу *ћерв* се у вредности [ď] јавља прилично редукковано (Кардаш 2020: 111), док је у Чајничком јеванђељу присутно далеко чешће (Јерковић 1975: 87, 88).

¹² У Дивошевом (Грицкат 1961–1962: 262) и Копитаревом јеванђељу (Кардаш 2020: 110) *ћерв* у вредности [č] није забележено, док јесте у Чајничком јеванђељу (Јерковић 1975: 88) и Хваловом зборнику (Даничић 1871: 57; Куна 1986: 17).

- овано(в)/н/о Дап 19.3 (: грч. Ἰωάννης);¹³ носна Дап 4.36, носни Рим 9.25 (: грч. Ἰωσῆ(ς)); носнфа Дап 7.9; Дап 7.18, носнфь Дап 7.13, носнпъ Дап 7.14, носнфобъ Дап 7.13 (: грч. Ἰωσήφ); носково Јак 5.11 (: грч. Ἰώβ);¹⁴
- 2) у речима страног порекла на месту етимолошког грч. о: уп. антнωχιν Дап 15.35, антнωχню Дап 15.30; Дап 18.22, антнωχнскааго Дап 6.5 (: грч. Ἀντιόχεια); днωнысн Дап 17.34 (: грч. Διονύσιος); потноль Дап 28.13 (: грч. Ποτίολοι); <дн>отрефисъ 3Јн 9 (: грч. Διοτρεφης);
- 3) у саставу падежних завршетака -омъ (уп. ьрѣомъ Дап 6.1; архнереомъ Дап 9.21, архнереомъ Дап 22.30; Дап 23.14, нюдеомъ Дап 18.2, нюдѣомъ Дап 24.5; садѣкеомъ Дап 23.7) и -овн (уп. архнереω/м/вн Дап 9.1, монсеовн Дап 7.44 нюдѣовн Рим 1.16; Рим 3.1) у промени именица страног порекла, као и код суфикса -овъ (уп. фарнсеовъ Дап 23.6, мосѣовѣ Јуд 9, баламовн Јуд 11, корѣовѣ Јуд 11), када се њиме изводе присвојни придеви од стране творбене основе;
- 4) у иницијалној позицији домаћих речи (уп. ѿ Дап 4.9, ѿбластн Дап 5.4 ѿна Дап 5.8, ѿдрѣхъ Дап 5.15, ѿба Дап 6.2, ѿбыѣакъ Дап 6.14, ѿбеща Дап 7.5, ѿбрѣза Дап 7.8, ѿ(тъ)цн Дап 7.11, ѿбрѣтѣ Дап 7.46, ѿуи Дап 9.40, ѿдѣждн Дап 10.30, ѿтнде Јак 1.24, ѿжнвъ 1Пг 3.18, ѿцѣщеннѣ 1Јн 2.2, ѿброцн Рим 6.2, итд.).

2.4.2. Писање д

У првој половини Пантелејмоновог апостола слово *tima* се у речима страног порекла јавља готово по правилу (уп. анаѣма Рим 9.3 (: грч. ἀνάθεμα); ѿннѣ(не) Дап 17.21 (: грч. Αθηναῖοι, аѿннѣсцн Дап 17.22 (: грч. Αθηναῖος); корннѣ Дап 17.1, корннѣѣ Дап 19.1 (: грч. Κόρινθος, корннѣѣнъ Дап 18.8 (: грч. Κορίνθιοι); пнѿонскы Дап 16.16 (: грч. τοῦ πύθωνος); самоѿракъ Дап 16.11 (: грч. Σαμοθράκη); тавнѿа Дап 9.36; Дап 9.40 (: грч. Ταβθα); ѿевда Дап 5.36 (: грч. Θευδᾶς); ѿесалоннкъ Дап 17.1 (: грч. Θεσσαλονίκη), ѿесалонкнннъ Дап 27.2 (: грч. Θεσσαλονικεύς); тнмоѿеи Дап 16.1, тнмоѿеи Дап 17.14, тнмоѿею Дап 17.15, тнмоѿеа Дап 19.22 (: грч. Τιμόθεος)). Међутим, присутни су и неколики примери са т на месту изворне грчке *tite* (уп. антнпатн Дап 19.38 (: грч. ἀνθύπατος); внтанню Дап 16.7, внтанн 1Пг 1.1 (: грч. Βηθανία); тнаѿнр(с)ка Дап 16.14 (: грч. ὁ τῶν Θυατείρων)), као и они где се *tima* нашла тамо где јој по етимологији није место (уп. тнаѿнр(с)ка Дап 16.14 (: грч. ὁ τῶν Θυατείρων); тнѿа нѣста Дап 18.7 (: грч. Τιτίον Ἰούστου)).

Колебање у правописној адаптацији бележимо код грч. именице Ἀθήναι: уп. аѿннъ Дап 17.15; Дап 18.1 // атннѣхъ Дап 17.16.

¹³ У примерима и (н)ѿѿ(а)на Дап 8.14 и и (н)ѿаново Дап 4.13, судећи по текстуалном контексту и грчком узору (уп. καὶ Ἰωάννην Дап 8.14; καὶ Ἰωάννου Дап 4.13), дошло је до сажимања везника и и иницијалног и наредне речи, док је пример ѿвано(в)/н/о Дап 19.3 заиста без почетног и.

¹⁴ Регистрован је и знатан број примера где је на месту етимолошке омеге слово ѿ (уп.: аполо-нню Дап 17.1 (: грч. Απολλωνία); аполосъ Дап 18.24, аполосъ Дап 19.1 (: грч. Απολλῶς); архнсеѿ[а]гого Дап 18.8 (: грч. ἀρχισυνάγωγος); саронѣ Дап 9.35 (: грч. Σάρων); сндонѣ Дап 27.4 (: грч. Σιδόν); сндонъ Дап 8.9, сндона Дап 9.43, сндонѿа Дап 10.17, сндонѿѣ Дап 10.32 (: грч. Σίμων); оснпатрѣ Дап 20.4 (: грч. Σωσίπατρος); остена Дап 18.17 (: грч. Σωσθένης); тнмона Дап 6.5 (: грч. Τίμων).

2.4.3. Писање ф

Слово ф се у разматраној грађи, за разлику од стања у многим другим споменицима западносрпске рукописне скупине,¹⁵ употребљава скоро без изузетка (уп.: кааџа ^{Дап 4.6} (: грч. Καΐάφας); са^нфнроу ^{Дап 5.1} (: грч. Σάλφιρα); стефана ^{Дап 6.5}, стефаноу ^{Дап 6.9}, стефанъ ^{Дап 7.55} (: грч. Στέφανος); филппа ^{Дап 6.5}, филппъ ^{Дап 8.35} (: грч. Φίλλπος); фараоноу ^{Дап 7.10}, фараоноу ^{Дап 7.13} (: грч. Φαραώ); пацфилнк ^{Дап 15.38} (: грч. Παμφυλίαν); фрзгню ^{Дап 16.6} (: грч. Φρυγία); филосоу ^{Дап 17.18} (: грч. φιλόσοφος); кѣсѣѣ ^{Дап 18.19; Дап 19.17}, кѣсѣа ^{Дап 18.21}, кѣсѣъ ^{Дап 19.1} (: грч. Ἐφεσος); трофимъ ^{Дап 20.4} (: грч. Τρόφιμος); финнкю ^{Дап 21.2; Дап 21.29} (: грч. Φοινίκη); фарнсен ^{Дап 23.6} (: грч. Φαρισαῖος); фнлнка ^{Дап 23.24}, фнлнкъ ^{Дап 23.26}, фнлнкъ ^{Дап 24.22} (: грч. Φῆλιξ); фнстъ ^{Дап 25.1} (: грч. Πόρκιος Φῆστος), док је примера са супституентом п свега неколико (уп. кпѣсѣанна ^{Дап 21.29} (: грч. Ἐφέσιος); нѡснпъ ^{Дап 7.14} (: грч. Ἰωσήφ); пнлпвн ^{Дап 8.34}, пнлпп/пъ ^{Дап 20.6} (: грч. Φίλλπος), фнлосопъ ^{Дап 17.18} (: грч. φιλόσοφος)). Уз то, забележени су и они случајеви у којима је слово ф у речима страног порекла записано на месту грч. π (уп. фаремнъ ^{Дап 6.5} (!)¹⁶ (: грч. Παρμενᾶς); фатрнѣрха ^{Дап 7.8}, фатрнѣрсн ^{Дап 7.9} (: грч. πατριάρχης); нѡфнк ^{Дап 9.38}, нѡфн ^{Дап 9.41}, ѡфнк ^{Дап 10.23} (!)¹⁷ / нѡфѣ ^{Дап 9.36}, ѡфѣ ^{Дап 9.41}, ѡфъ ^{Дап 11.13} (: грч. Ἰόπτη); сфнры ^{Дап 10.1} (: грч. στεῖρα); ѡгрнфъ ^{Дап 26.1} (: грч. Αὐρίπλας)), што се, такође, може тумачити утицајем народног језика.

3. Закључак

На основу спроведене анализе можемо констатовати следеће:

- 1) У првој половини Пантелејмоновог апостола, за разлику од стања у већини других споменика западносрпске рукописне скупине, лигатуре ѓ и к присутне су веома често. Гласовна вредност [је] по правилу се бележи помоћу к, док се лигатура ѓ при записивању вредности [ја] јавља у 50% случајева. Иза палаталних сугласника [ј] и [њ] јављају се знатно ређе, од чега једино, због учесталости речи *ниѡа*, у извесној мери одступа бележење вредности [ња].
- 2) Слово *ћерв* је забележено у двострукој вредности, међутим, као и у многим другим споменицима западносрпске рукописне скупине, употребљава се недоследно.
- 3) Поред омеге, за разлику од већине рукописа из исте скупине, први писар Пантелејмоновог апостола готово по правилу пише и слова ф и ѡ.

¹⁵ У Копитаревом јеванђељу (Кардаш 2020: 111) и Хваловом зборнику (Куна 1986: 17) грч. [f] готово по правилу је замењено гласом [p], док се у Чајничком јеванђељу замењује прилично ретко (Јерковић 1975: 136).

¹⁶ Ум.: фарменѣ.

¹⁷ Ум.: ѡфнк.

Према томе, можемо закључити да су у првој половини Пантелејмоновог апостола присутна решења из различитих правописних традиција: бележење гласовних група [lja], [lje], [lja], [lje] овај рукопис приближава српским споменицима из 12. века, с којима га, поред примене дисјотације и знакова ђ и ѓ у вредности [ja] и [je], повезује и недоследна употреба *ђерва*, као и растућа употреба иницијалне омеге (в. Савић 2016: 317, 331), док га употреба лигатура за вредности [ja] и [je], као и чешће присуство слова ф и ђ, приближава споменицима писаним млађим, рашким правописом.

Видљиво присуство рашких графијско-ортографских црта у овом делу кодекса наводи нас на претпоставку о рашком пореклу његовог предлошка, премда је знатну употребу лигатура у овом рукопису могло поспешити и продирање рашког брзописа на тло средњовековне босанске државе током друге половине 14. века. Та чињеница, уз драгоцен пример са *ђервом* у гласовној вредности [ć], иду у прилог тези да је Пантелејмонов апостол настао вероватно тек током друге половине 14. века.

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат 1961–1962:** И. Грицкат, Дивошево јеванђеље : филолошка анализа, *Јужнословенски филолог*, XXV, 227–295.
- Грковић Мејџор 2012:** Ј. Грковић-Мејџор, Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине, у: *Језик и писмо у Републици Српској*, (прир.) С. Реметић, Бања Лука: АНУРС, 17–35.
- Даничић 1871:** Гј. Daničić, Hvalov rukopis, *Starine JAZU*, 3, 1–141.
- Ђорђић 1990:** П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице : палеографско-филолошки прилози*, Београд: ЗУНС.
- Ивић/Јерковић 1981:** П. Ивић, В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћириличких повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Јерковић 1975:** В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад: Матица српска.
- Кардаш 2020:** М. Kardaš, *Kopitarovo četvoroevangelje – monografija*, Sarajevo: Slavistički komitet.
- Куна 1986:** Н. Kuna, О језику и писму Hvalovog zbornika, у: *Codex «Christiani» nomine Hval. Zbornik Hvala krstjanina (faksimilno izdanje, transkripcija i komentar)*, (ур.) Н. Kuna, Н. Gošić, В. Grabar, В. Jerković, А. Nazor, Sarajevo: Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 15–21.
- Куна 1988:** Н. Kuna, Мјесто и значај Pantelejmonovog apostola међу рукописима средњовјековне босанске књижевности, *Godišnjak*, књига XVII, Sarajevo: Institut za književnost, 9–18.
- Куна 1996:** Н. Kuna, Јат у Pantelejmonovu apostolu с обзиром на његову графјску и гласовну вриједност, *Croatica : časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, 26, 201–211.
- Куна 2008:** Н. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo: Svjetlost.

- Лавров 1915:** П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, *Энциклопедия славянской филологии*, вып. 4.1, Санкт-Петербург: Императорская академия наук.
- Пешикан 1985:** М. Пешикан, О орфографским видовима српске редакције, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 14/1, Београд: МСЦ, 45–52.
- Савић 2016 [2020]:** В. Савић, О јединству српске редакције старословенског језика у време Стефана Немање, у: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви : зборник радова у два тома*, (ур.) М. Радујко, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, Институт за српски језик САНУ – Беране: Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, 307–346.
- Савић 2019а:** В. Савић, О потреби издавања српскословенских споменика из средњовјековних Босне и Хума. Кодекси и фрагменти, у: *Српски језик и српско писмо данас*, Бања Лука: АНУРС, 237–260.
- Савић 2019б:** В. Савић, Српскословенски споменици из Босне и Хума. Рукописи и фрагменти (XIII–XV век), *Анали Огранка САНУ у Новом Саду*, 14 (за 2018), Нови Сад, 48–63.
- Самарцић 2013:** Б. Самарцић, Правописне тенденције споменичке грађе из средњовјековне Босне, *Наука и свет : зборник радова*, Ниш: Филозофски факултет, 233–247.
- Станишић 2015:** В. Станишић, „Босанска буква” и Вукова ћирилица, у: *Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014)*, (ур.) Н. Милошевић-Ђорђевић, Београд: САНУ, 105–114.
- Станишић 2016:** В. Станишић, Ћирилица Дубровачког молитвеника из 1512. године, у: *Српски молитвеник : Споменица Милану Решетару : 1512–1942–2012*, (ур.) Ј. Грковић-Мејдор, В. Савић, Београд: САНУ – Фонд „Ђорђе Зечевић” за унапређење и заштиту ћириличног писма (Београд: Планета принт), 145–150.
- Тахијаос 2012:** А.-Э. Н. Тахиаос, *Славянские рукописи Свято-Пантелеимонова монастыря (Руссиқ) на горе Афон*, Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр Блиц.
- Турилов/Мошкова 2016:** А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, Београд: Чигоја штампа.

Olga Raković

ORTHOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE FIRST SCRIBE OF THE APOSTLE OF
PANTELEIMON NO 6

Summary

The paper examines methods of marking vocal groups *ja, je, l'a, l'e, n'a, n'e*, the use of the letter 'djerv' and the presence of Greek letters. The analysis conducted showed that in the first half of the Apostle of Panteleimon there are certain characteristics typical of younger, Raška orthography (for example, frequent use of ligatures *ѧ* and *ѧ* in marking vocal values *ja* and *je*), while in some other aspects, this manuscript is closer to Serbian manuscripts from the 12th century. Clear indications of Raška graphemic-orthographic elements in this manuscript suggest a reliance on manuscripts originating from Raška, while specific characteristics (such as the letter 'djerv' in the phonetic value [ć]) indicate that this artifact most likely originated during the latter half of the 14th century.

Keywords: Apostle of Panteleimon No 6, scribe Radoje, orthographic traditions, Serbian Church Slavonic, western manuscript group of Serbian Church Slavonic, Medieval Bosnia and Hum.